

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДА БАСҚЫ ЖАНРЫ

С.Баўатдинова – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ҳазил, сатира, жанр, фольклор, мотив, ижро этувчи, импровизация, жонли, ҳаётый, миллийлик, бадий санъат, синкретизм.

Ключевые слова: юмор, сатира, жанр, фольклор, мотив, исполнитель, импровизация, живое, быт, национализм, искусство, синкретизм.

Key words: humor, satire, genre, folklore, motive, performer, improvisation, live, life, nationality, art, syncretism.

Басқы (баскыласыў, ҳазиллесий) тиккелей тапқырлық, ҳазир жуўаплық, шешенликтин туўындысы. Басқы сөзлери халықтың социал-психологиялық жағдайын жақсы билген, миллий өзіншенликти бойына жәмлеген, турмыслық тәжрийбеси мол адамлар, талантлылар тәрәпинен дөретилип пайда болған жанр.

Басқы-қарақалпақ халқының көркем аўызеки әдебиятының бир жанры сыпатында жасап киятырған өмиршең әдебий қубылыс. Хәр қандай бир жанрдың мазмунын, формасын өзгешеликери менен түсиний, оларды бир-биринен айырыў, олардың жәмийетлик функциясын анықлаў фолькларистика ушын ең әҳмийетли мәселелердин бири. Хәр бир жанр белгилери бир мазмунды аңлатыўы, сол жанрдың мүмкиншилигине байланыслы қандай дәрежеде болсада шегараланған болады. Басқы сөзлериде усы шегараны сақлаған ҳалда жанр сыпатында қәлиплескен. Басқы сөзлери айтысларға уксағаны менен жанрлық тәбияты өзгеше. Мәселен, қарақалпақ фольклорының V томында басқы сөзлерге жүдә жақын айтыс түрлери берилген.

1) Айтыс:

жигит: Хәр ким уста болмас сазға,

Нама жақсы қумарпазға

Бирге отырған ер жигитлер

Дегишип отыр қатар қызға

қыз: Дегишпели жигитлер

Дегишпеге келеди

Дегишпесиз жигитлер

Шай ишпеге келеди. [1:71-74]

2) Хәзил, басқы:

Өлмесек шығамыз жазға,

Дузақ курамыз ғазға

Бул текениң териси ем болады

Төребек қусаған тазға

Оңысық басқа, хәз басқа

Шыбын қонар таз басқа. [1:78]

Биринши мысал қыз-жигитлер айтысынан, екінши мысал басқы-хәзил сөзлери. Екеўинде де айтыс бар. Айтыс жанрында даўамлы түрде ўақия баянланады, басқыда ўақияны даўам еттирий күтилмейди, тез басқы сөзлер менен басып таслаўға ҳәрекетленеди. Даўамлы ўақия түсиниклери, дәстүри өз алдына өзгешелик берип, айтыстың жанрлық белгилерин хактерлеп тур. Хәр бир жанрдың мазмуны тийкарында пайда болатуғын көркемлик өзгешеликери, шағарманың қурылысы, образлары, сўўретлеў кураллары жанрды айырыўда тийкаргы белгилериниң бири болады. Фольклорлық дөретпелердеги жанрлық бөлиниўлер халықтың өзи тәрәпинен айдар тағылған атамалар менен әсирлер бойы қәлиплескен традициялық формасына ийе.

Басқы жанрның жасаў орталығы халық ишинде, атқарыўшыларыда халық ишинен шыққан талантлы, тилге шешен ўәкиллери. Басқы сөзлер баскыласып атырған еки адамның ортасында, сол ўақыттың өзінде импровизация усылы менен пайда болады. Көтерген мәселелери бойынша өзине тән мотивтеги бирлик ҳүким сүреди. Бул биринши сөз етилип атырған ўақия, ўақыт ҳәрекетлердин жәмленгенлиги менен түсиниледи, оның хәр қыйлы усыллары хәм жоллары болады.

Қосықлардағыдай сулыў сезимлер, нақыл-мақаллардағыдай жақсы менен жаманды айырыўшылық, жумбақлардағыдай шешкишлик, ертеклердегидей әжайып хәдийселерди сўўретлеўшилик сыяқлы хактерли белгилер, басқы сөзлеринде «сөз тапқанға қолқа жоқ» дегендей еки қарсылас баскыласыўшының сол жерде жүйели сөзлерди табыўды хәм биреўиниң жеңийи арқалы жуўмақ жасалыўы, қысқалығы, өткир мазмунлығы менен, хәзил-дәлкеклик сыпатқа ийе қәсийетлери менен айырымланып турады. Халқымыздың турмысында, 70-жылларға шекем той болса тойда басқы айттырыў, басқыға арнаўлы түрде пул таслап нама алыў дәстүри болған. Тойға келген халықтың ишинде дайылы-жийенлер, қурбы-қурдаслар, қудаша қызлар х.т басқалар бирин-бири баскыласып нама алысқан. Сонда басқы өзиниң бар тапқырлығы, таланты, импровизациялық усыл менен олардың тилеклерин орынлап, руўларына, кәсип-кәрине, минез-құлқына байланыслы мағлыўматлардан, бурыннан бар халық ишиндеги қосық қатарларынан пайдаланып, қосық тоқып, сазға қосып тойға келген дуйым журтты күлдирип, кеўлин хошлаған. Бирли жарым үйлене алмай жүрген бойдақ жигит болса, оны да жеңгелери яки қурбы-қурдаслары басқыға алып нәтийже шығарыўды мақсет еткен.

Мәселен: Нурлыбайдың дайысы

Шүйит екен яранлар

Тойға хабар барғанда

Шубырысып барлығы

Тойханада табысқан

Қонақ асы пискенде

Шөмишин алып жуўырған.

ямаса: Бир, еки, үш бойдақ,

Үмитлери пуш бойдақ,

Жақсы қызларға қарай,

Қанат байлап үш бойдақ [2]

Басқы сөзлери көбинесе қара сөзлер менен, сийрек жағдайда қосық қатарлары менен атқарылады. Қарақалпақ фольклорында басқы сөзлери хәкқында жүдә аз мағлыўмат берилген. Хәттеки басқы сөзлери халық ишинде жүдә көп болса да, елеге шекем халық пенен бирге жанлы жасап киятырған жанрлық тәбиятына ийе болсада олар жыйналмаған. Қарақалпақ фольклорының көп томлығының V томында халық қосықлары, салт-дәстүр жырлары берилген. Айтыслардың қатарында 78-бетинде «Хәзил басқы» деген атама менен басқының тек бир мысалы ғана орын алған. Басқы сөзлериде халықтың руўхиятын көтерип, тәбиятына тән болған миллий өзгешеликтерди көрсететуғын, халықтың өзи дөретип атырған халық аўызеки көркем дөретпелери қатарына киретуғын бай ғәзийнеси. Басқы -бул қарақалпақлардың эзел-эзелден қанына сиңген хәзил-дәлкектің бир түри. Басқы дайы менен жийенниң, кәйин менен жездениң әсиресе қатар жора-жолдастың отырыспаларында қызады. Бундайда айтылған хәр қандай ашшы гәпке өкпелеўге болмайды. Басқыға адамның адамы шыдайды. Шыдамағанлар мерекеден шығып кетийге мәжбүр болады. [3].

Бул пикир қарақалпақ халқының тәбиятына тән болған, өмирди сулыў түсинийге, бойын жазып, ишки

дебдиўлерин ҳэзиллесип, баскыласып шығарыўды унататуғын халық екенлигин сыпатлайды. Басқы жанрында тапқырлық пенен ақыл тәрзисин тең турады. Баскыласыў арнаўлы түрде таярланып айтылмайды. Бунда тиккелей импровизация, суўырып салып тапқырлық пенен нышанаға алынған объекттеги адамды көркем, өткир сөзлер менен басқылайды.

Мысалы: 1) Бир күни институттың алдында докторлық диссертациясын жакында жақлаған Сәрсенбай деген жигит тынбай түтетип сигарет шегип тур екен. Оны бирге ислеуғын балдызы көрип; - Сәрсен аға өзин өлейин деп зорға доктор болдын, сигарет өкпенди жеп қояр, апамды жесир қалдырма, енди жеттим дегенде рәхәтин көрсин, -деп атырса, бул гәпти Сәрсеннің жорасы Гүлмырзада еситип қойып: - Сәрсенбайдың соннан басқы нәшеси қалдыма деп басқылапты. 2) Бир жас декан жигит жасы алпысқа келип, шашлары ағарған профессорға: - Аға, қызлардың байрамы киятыр, шашынды боятып, отырыспаққа пардозланып келиң, -депти. Профессор ақсақал: - Хаў қосшым, мен боятарман-аў, бирақ мени оятатуғын қызларың барма деп, гәптен утқан екен [2].

Халық ишиндеги ҳазир пайда болып атырған басқы сөзлерден мысаллар келтирдик. Басқы сөз дәслепп әпиўайылаў ҳазил формасында жүзеге келип, кем-кемнен ҳәуижге минип, баспалатып, кететуғын басқы сөзлерге айланады. Басқы сөзлери бир тәрәптиң тапқырлық пенен өткир сөзли жуўабынан кейин тоқтатылады.

Көрнекли шайырымыз И.Юсупов карақалпақлардың басқысын былай тәрийпледі:

Шағал мәслик қызып бетер,
Жыққын қусап урып кетер,
Басқының көп бай төбеті,
Бир байғұсқа минип кетер.
Сөз ийнесин сабақласаң,
Қамырдан қыл суўырғандай
Ким басқыға шыдамаса
Шыға кашып жуўырғандай
Жыларыңды, күлеринди
Я билмесең не деринди
Азлы-көпли абырайдан
Үзгендейсең гүдеринди
Дана болар наданында
Карсылығың қуры кетер
Олақ деген адамныңда
Солақ пенен урып кетер
Отырғызып жүресинен
Туўдырғандай енесинен
Сакла қудай карақалпақтың
Басқы деген бәлесинен». [4:345-350]

Шайыр басқы сөзлерин атқарыўшыларды «Басқының көп байтөбеті» -жаңа мәнили фразеологизм сөзлерди дәретиў арқалы басқыға түскен адамлардың талантлылығын, тилге шешенлигин образлы сүўретлеў арқалы халықлық миллий уғымды бере алған. Баскыласпаның шешен адамларын «Қамырдан қыл суўырғандай» басқының тәбиятына тән болған, таўып айтылған сөзлерин тәрийпледі пайдаланып, жүдә асқан шеберликти талап етеуғын басқы жанрын, өзгешелигин көрсетеди.

Баскыласып атырған еки адам бир-бириниң минез-құлқын, сыр-сыпатын жақсы билгенликтен, қандай болмасын оның кемшилигин таўып айтып жеңиўге ҳәрекет етеди. «Фольклорист алым Қ.Айымбетов баскыласпада алдына адам салмайтуғын, тилге шешен адам болған. Бир күни ол Халқабатқа усы аўылдың муғаллими Атабай Доштовқа тийисип кетипти. Атабай да гәпке шебер адам екен. Қәлли ағаның жасы үлкен хәм мийманлығын есапқа алып, бираз ўақытқа дейин шыдап

бакқан. Ең соңында: -Қәлли аға, басыңыздағы хәмме шашыңызды жыйнағанда бир ләңкиге жетпейди, сиз-әм адам баскылайсыз-аў, -депти. Басқы буннан ары өтлесип кетиўинен қорыққан, Қәлли аға дәлийл таўып мерекеден қайтып кетипти» [4:350].

Келтирилген басқы сөзлердиң ең изиндегиси баскыласыўшылардың басқы сөзлерине жуўмақ жасайды. Себеби адам бойында, мүшесинде, минез-құлқында кемшилик болады. Басқыда ретлестирип, утыў ушын бундай кемшиликтерди айтыў ерси көринбейди. Тағыда шайыр И.Юсуповтың айтқанындай «Олақ деген адамның да, солақ пенен урып кетер» ге және бир мысал: 1) Академик Сабыр Камаловтың Салый деген шофёры көп жыллар даўамында хызметинде болған. Гүздиң жаўынлы күнлериниң биринде жасы үлкенниң хаялы жазыўшы Г.Есемуратованы төркини Шымбай жаққа шақырыққа алып баратырып, аўылға жақынлағанда жаўын менен ийленип қалған кебир ылайға машинасы батып қалыпты. Көп қыйыншылықлар менен машинасын батпақтан шығарып алған Салый; -Пай аға деймен-аў, усы Өтениң сорынан басқа жердиң қызы қапылып па еди? -депти. Машинаның ишинде Гүлайша апа да бар екен, хеш ким хеш нәрсе дей алмай бир күлисипти.

2) Бир күни Құлымбет деген жигиттиң алдында бир ийти, артында бир ийти менен жолда киятырғанын жол бойында турған Базар деген жеңгеси көрип: -Хаў қәйним-аў ийтлериң қорықламаса өзиң жүре алмайтуғын қорқақ болып қалдыңба? -депти. Сонда Құлымбетте: -Аўа жеңге, аўылда жесир көбейип кетти солардан қорқаман, -депти.

Базар жеңгеси де жесир еди. Базарда қалыспай, -Жесирден қорыққан жигит емес. Үйдегіннен қорыққан жасқаншақ шығарсаң, деп тағы басқыны баспалатыпты [2].

Басқыдан жеңилгенин билген адам енди оны даўам еттире алмайды. Басқы сөзлери қысқа мазмунлы яғный көлеми киши болып келеди. Басқы сөзлери тиккелей фольклорлық дәретпе, оны арнаўлы шайыр яки жазыўшы дәретип отырған жоқ. Олар халық ишиндеги шешен, тилге шебер адамлар тәрәпинен импровизациялық усулларда, қәлеген орталықта пайда бола беретуғын аудитория таңламайтуғын, кең имканиятқа ийе жанр.

Қарақалпақ халқында да көркем өнерге деген ықлас жүдә күшли. Өткен дәўирлерде олардың мәдениет сарайлары, театрлары, баспаханалары болмасада, усулардың орнын басатуғын дәрежедеги аўызеки көркем әдебиятты ядый дәретип, ядында сақлап, раўажландырып, әўладтан-әўладқа жеткерип берип келеди. Бул жолда жоқарыдағы айтқанымыздай көркем өнердиң курамалы түрлерин синкритизм методлары арқалы өзлестирип, отырыспа, жыйынларда ортада күр дүзетип, өзлери атқарып, небир жанрларды даналық пенен қәлиплестирип халық хызмети ийгилигине, ағартыўшылыққа, руўхиятын байытыўға жумсап келген. Басқы жанры халықтың дәреткен туўындысы болып, халық пенен жанлы өмир сүрип киятырған жанр. Бул жөнинде тағыда шайыр Т.Мәтмуратовтың мына қосық қатарларында былай тәрийпленеди:

Күлиў ушын бирлесип,
Жәмленисип алыстан
Бирин бири излесип,
Баскыланып табысқан
Жылағанға күлисип,
Кеўиллерден шаң ушар,
Баскыласып көрисип,
Баскыласып дағысар.
Отырғанды думандай,

Жек көреді қарекен,
Ұахахасын аспанға,
Жеткереди қарекен. [5]

Қарақалпақ халқының өзіне тән болған миллий өзгешеліктерін қосық қатарларында дәл сыпаттанып, сәулелендіріп берілген шайырдың бұл қосығы қарақалпақтардың басқа халықтарға ұқсамайтуғын салт-дәстүріндегі дайылы-жийенлердің, жеңге менен қайынның, жезде менен балдыздың, тең құрбы-құрдасардың ашық кеуіл менен бір хәзилесіп, басқыласып алатуғын кең даласындай сақрайы тәбияты, сулыұ жырдың өзегіне айландырылған. Қарақалпақтардың «Күлки деген мүлки бар» [9] -деп шайыр басқыға дәл жууап беретуғын қосықты дәреге алған:

Қарақалпақтың неси бар,
Ең қымбатлы журты бар,
Кеулинің хошы бар,
Күлки деген мүлки бар.
Күлмесе күни өтпейди,
Күлмесе келмес уйқысы,
Кеулинің бір мушында,
Түртип турар күлкіси.

Әдебиетлар

1. Қарақалпақ фольклоры көп томлық V том. Қарақалпақ халық қосықтары хәм салт жырлары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980. 71-74-б.
2. Автордың дала жазыуларынан.
3. Нызанов М. Қарақалпақтар. Екинши китап.(XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақтардың тарихы, мәдениеті хәм этнографиясы хақында). –Нөкис: «Билим» 2021, 349-б.
4. Нызанов М. Сонда 349-350-б.
5. Мәтмуратов Т. «Күлки деген мүлки бар», «Жулдызлар жанар» қосықтар топламы. –Н.: «Қарақалпақстан» 1989.
6. Пахратдинов Ю. Адам жәмийет сатира. (Қарақалпақ фольклорындағы юмор хәм сатира). –Н.: «Қарақалпақстан» 1991.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ оғзаки ижодидағы баски жанри хакида сўз қилинади. Баски жанрининг, жанрий табиати тахлил қилинади. Баски сўзларнинг қарақалпақ халқига хос бўлган хусусиятлари очиб берилган. Баски сўзларининг қарақалпақ халқи ичидағы ҳалигача жонли яшаши ва унинг аҳамияти очиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается жанр баски в каракалпакском фольклоре. Анализируется жанровая природа баскского жанра. Выявляются особенности основных лексических единиц жанра баски каракалпакского народа. Раскрыто то, что лексика баски до сих пор живы среди каракалпакского народа и их значение.

SUMMARY

The genre of Karakalpak folklore is discussed. The genre nature of the Basque genre is analyzed. The peculiarities of the basic words of the Karakalpak people are revealed. The fact that Bask's words are still alive among the Karakalpak people and its significance is revealed.

СӨЗ ОЙЫН ҚОСЫҚЛАРЫ – ҚАРАҚАЛПАҚ БАЛАЛАР ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ӨЗ АЛДЫНА БИР ЖАНРЫ СЫПАТЫНДА

Қ.Бийсенбаев – магистрант

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: балалар фольклори, савол-жавоб, драматик характер, сўз ва ўйин уйғунлиги, ижодкорлик, ижрочилик маҳорати.

Ключевые слова: детский фольклор, вопросы и ответы, драматизм, гармония слов и игр, творчество, исполнительское мастерство.

Key words: children's folklore, question and answer, dramatic character, harmony of words and games, creativity, performance skills.

Қарақалпақ көркем халық ауызеки дәретіу-шилигинде «Сөз ойын қосықтары» ямаса «Ойын заўық қосықтары» атамалары көбинесе сораў-жууап формасындағы поэзиялық қатарларға қарата айтылады. Балалардың көркем ойлауының жемиси болған бұл қосықтар көлеми жағынан хәр түрлі: узын хәм қысқа болып келеди.

Сөз ойын қосықтары балалар фольклорының өз алдына тарихый хәм дәстүрий характерге ийе болған жанрларының бири болып, балалардың бесик дәуіри жуўмақланыуы менен атқарыла басланады. Әлбетте, бұл қосықтар баланың жас өзгешелиги менен байланысly айтылып, ойлау хәм сөйлеу қабилети раўажланып атырған еки-үш жаслардан басланады.

Бир күлисип алмаса,
Дийхан салы ормайды,
Ұахахасы болмаса,
Қарақалпақ болмайды. [5]

«Хеш қандай силтеу болмайды, егер қарақалпақ миллетин анық айырып танығың келсе, қарақалпақтар араласып жүрипти-ау деген әтирапта қатты күлки, өлтире басқы болады. Күлисип атырған бир топар адамларды ушыратып тап усының ишинде қарақалпақ бар деп айтсақ хеш қандай да өтирикши болмайсаң. Халқымыз сол дәрежеде күлкини сүйеди, хұрметлейди, ойлап шығарады, аямай досына да, душпанына да жумсайды. Бұл халқымыздың миллий айырмашылығының үлкен бир белгиси» [6].

Фольклордағы юмор-сатираны изертлеген Ю.Пахратдиновтың пикири менен шайыр Т.Мәтмуратовтың дәретпесиндегі қарақалпақтар хақындағы сүўретлеулері бирин-бири толықтырып тур. Бұл қарақалпақ халқы жүдә ашық, ақ кеуіл, дегишпели халық болып, елеге шекем ауызеки көркем әдебиет жаратыу дәстүрин дауам еттирип, жанлы түрде сақлап қиятырған талантлыларға, шешенлерге бай халық екенлигин көрсетеди.

Балалар сөз ойын қосықтарының тийкарында қызықлы сораў-жууап формасындағы көркем сөз қатарлары жатады.

Қарақалпақ балалар фольклорында сөз ойын қосықтарының халық арасынан жыйналыу, жазып алыу хәм жәрияланыу жұмыстары XX әсирдің 30-40-жылларында басланған. Бирақ, бұл жанр бойынша бүгинги күнге шекем өз алдына арнаулы жұмыс исленбеген. Сөз ойын қосықтары өз алдына жанрлық қасийетлерге ийе. Тили шыққан, яғный еркин сөйлей алатуғын сөз мәнилерине түсиниуши хәм сораўларға жууап қайтара алатуғын балаларға үлкенлер тәрпинен айтылады. Сөз ойын қосықтары дәслепп балаға үйретилип атырған уақытларда диалог формасында